

მავრცობი ხმოვნები ქართლურში

Extending Vowels in the Kartli dialect

მარიამ კობერიძე

გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი
საქართველო, გორი

Mariam Koberidze

Gori State Teaching University
Georgia, Gori

ABSTRACT

Distribution of the Kartli dialect on a wide territory caused the separation of Kilokauri (small dialectic) speech. Relationship with other dialects also promotes this difference. Unification tendency is frequent in the places of connection with 'neighbor dialects'. Thus, distinctive lingual events for Upper Imeretian, Meskh-an-Javakhetian, Mtiuletian, and Kakhetian are more confirmed in Kartli. The migration of the population is frequent in the villages of Kartli from the different corners of Georgia. Also, It is proved by the changeovers of vocal codes, usage of extending vowels 'a' and 'i' in Kartli. We studied the disquisitive question on the Kilokauri (small dialectic) level in Georgian literary language and other dialects of the Georgian language. We used for analysis the dialectic texts recorded by Georgian linguists in the villages of Kartli at different times that we compared chronologically to the material we had found. Extending the vowel 'a' in Kartli, like literary Georgian language and other dialects of the Georgian language, is used with nouns and other parts of speech. Vowel 'a' is expressed as with proper vowel-root nouns and pronouns in a suitable situation in an Ergative case too.

Extending 'a' is often used in Kartli in this case, when we have a monosyllabic verb after a noun with Dative case-ending. In the same position except for a noun, extending 'a' is met with pronouns, particles, adverbs. Extensions of Vowel 'a' with the dative case is a widespread case in Kartli. Vowel 'a' seems to be the constant case ending in the speech of Kartli. Dialects of Algeti Valley and Tsitelsoveli of Kvemo Kartli represents an exception, where there are consonant-root nouns extended by a vowel 'a' without dative case-ending. Proper nouns in the dative case usually have the nasal vowel 'a'. Definitive in the Genitive case is met with extended form in inersive structure. In sub-dialects of Kartli dialects, 'a' and 'i' may be alternated to each other with Genitive and Instrumental cases. Extending the vowel 'i' is actively used with

vowel-root ending proper nouns. Mostly 'a' is used in Kartluri of Prone Valley. It seems 'i' and 'a' have the same function. The difference between them is according to the places of distribution.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ენა, ქართლის დიალექტი, ენათმეცნიერება, მრავლობითი ზგერები, პოზიცია, ფუნქცია, გაერთიანება.

Keywords: Georgian language, Kartli dialect, linguistics, plural sounds, position, function, unification.

ქართლური კილოს ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელებამ განაპირობა მასში მეტყველების კილოკაური ერთეულების გამოყოფა. მათ შორისაა ცენტრალური ანუ შიდა ქართლური (მცხეთა, კასპი, გორი, ქარელი), ჩრდილო (ზემო) ქართლური (ქსნისა და არაგვის ხეობათა მეტყველება), სამხრეთ (ქვემო) ქართლური (თრიალეთური კილოკავი, სადაც გამოიყოფა: გომარული, წერაქვ-სიონური, რეხული, ალგეთური თქმები), დასავლური ქართლური (ხაშურ-სურამისა და ბორჯომის ხეობის მეტყველება) (იმნაიშვილი 1974: 19-20; ჯორბენაძე 1989: 290-291). მეტყველების თავისებურება შეინიშნება ხეობებისა და სოფლების მიხედვით. ამ განსხვავებას ხელს უწყობს სხვა კილოებთან ურთიერთობაც. „მეზობელ კილოებთან“ ურთიერთშეხების ადგილებში ხშირია უნიფიკაციის ტენდენცია, ამიტომ ქართლურში უფრო მეტად დასტურდება ზემოიმიერულის, მესხურ-ჯავახურის, მთიულურისა და კახურისათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები. ხშირია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან ქართლის სოფლებში მოსახლეობის მიგრაცია. დასტურდება სამეტყველო კოდთა გადართვის შემთხვევებიც.

ქართლურში გამოყენებული -ა და -ი მავრცობი ხმოვნები ჩვენ შევისწავლეთ კილოკავების მიხედვით ქართულ სალიტერატურო ენასა და ქართული ენის სხვა დიალექტებთან მიმართების გათვალისწინებით. საანალიზოდ გამოვიყენეთ ჩვენ მიერ ჩაწერილი მასალა, რომელიც ქრონოლოგიურად შევუდარეთ ქართველ ენათმეცნიერთა მიერ ქართლის სოფლებში სხვადასხვა დროს ჩაწერილ დიალექტურ ტექსტებს.

ქართლურში მავრცობი -ა ხმოვანი, მსგავსად ქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული ენის სხვა დიალექტებისა, გამოიყენება სახელებთან და მეტყველების სხვანაწილებთან. სამეცნიეროლიტერატურაში გამოყოფილია ისეთი შემთხვევები, როდესაც აუცილებელია -ა მავრცობის ხმარება (ჩიქობავა 1950: 37; ზურაბიშვილი 1972: 45, 46; ბეროზაშვილი 1967: 16-25). ასევე გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა „ა არ წარმოადგენს სიტყვის აუცილებელ ელემენტს, მაგრამ გარკვეულ კონტექსტში მისი გამოყენება კანონზომიერია“ (ზურაბიშვილი, 1972: 46).

ქართლურში -ა მავრცობი ხშირად იხმარება იმ შემთხვევაში, როცა მიცემითი ბრუნვისნიშნის არსებითი სახელის მომდევნოდ გვაქვს

ერთმარცვლიანი ზმნა. მაგ.: „კარდიო მაგნილებსა ვსვამ“ (სასირეთი); „პაპასა გავს“ (დვანი); „ნაკედლარებსა რწყავს“ (ტახტისძირი); „ტელეფონსა არა აქ მიღებაი“ (კირბალი); „სიცხე ბავშვებსა აქთ“ (ხელთუბანი).

ამავე პოზიციაში, არსებითი სახელის გარდა, -ა მავრცობი გვხვდება ნაცვალსახელებთან, ნაწილაკებთან, ზმნიზედებთან. მაგ.: „ახლა არავისა აქვს“ (აღიანი); „აწრისხევიდანა ვართ“ (ქორდი); „ზედმეტი სახელი ყველასა ყამს“ (გუგუტიანთ კარი); „თუ ვისმესა აქვს აღებული დიდი ნაკვეთები, ისინი თესავენ“ (დიცი); „შენცა საქორწილო ხარ“ (მერთი); „როგორა ხართ“ (არადეთი); „აქა ჩვენთანა ხორბალი არა გვაქ“ (ქორდი).

ქართულში -ა მავრცობი ხმოვანი აქტიურად გამოიყენება მიცემით ბრუნვასთან. ცნობილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის (ქართლური, კახური) დამახასიათებელია მიცემითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა, ემფატიკური -ა-ს დართვისას კი -ს ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებულია (მარტიროსოვი... 1956: 69; იმნაიშვილი 1974(1): 34; ჭუმბურიძე 2016: 97). მაგ.: „ას ნაბიჯზე კვერც არტყამდა“ (დიდი თონეთი); „დაუყრი ქათმებ ნაკმაზ“ (ტბისი) (იმნაიშვილი 1974 (1): 194). ქართლური დიალექტის კილოკავები ამ მხრივ ერთმანეთისაგან განსხვავებულ პოზიციას გვიჩვენებენ. შიდა ქართლურსა და დასავლურ ქართლურში -ა მავრცობი ხმოვნის ხშირი დართვა უმეტეს შემთხვევაში ხელს უწყობს ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნებას. მაგალითად:

ცენტრალური ქართლური: „კაჭკაჭი კი არა, კაჭკაჭო ჰქვიან იმ ბავშვსა“ (ქორდი); „ჭილყვავსა ვერ იძახდა, ჭილტავს იძახდა“ (ქორდი); „მამაჩემსა ვალტერა ქვია, აი, რომელ ვალტერასა, ჭილტავიანთ ვალტერასა“ (ქორდი); „ურო-კილკას ვეძახდით ხოლმე წერაქვსა, ლომი ლომსა, ქართულად რა ქვიან, არ ვიცი“ (ქორდი); „მამაჩემსა კიდევ ცოტათი დაუმთავრებია“ (არზო); „დედამ აჩუქა ჩემ რძალსა“ (სასირეთი); „აი იმ ლიტამ ეგეთი კარგი სიტყვა უთხრა მამაჩემსა“ (არზო).

დასავლური ქართლური: „ჩააბარა პატრონსა და დეესიბა აქ“ (ყვიბისი); „დავაცილე ნიშანსა“ (ქვაბისხევი); „ამუებდენ ბალახსა წყევსები“ (ქვაბისხევი); „მუუტანდა ბატონსა: ქათამსა, გოჭსა, პურსა, ღვინოსა...“ (ახალდაბა); „იმას (ლობიოს) უზანთ, მერე ნიგოზსა, ხახვსა, ნარგიზსა, რიანსა, ქონდარსა (ყვიბისი)“ (იმნაიშვილი 1956: 95).

ჩრდილო ქართლური: „გამაფთხრიდნენ მიწასა, დააწყობდნენ კოჭეფსა, დაეხურამდენ ფიცარსა“ (ავენესი); „ჩვენსოფელ ეძახიან ავენისსა“ (ავენისი); „მერე გაურიგებენ იმ ქალსა“ (დადიანეთი); „ჩემი ჯეილობის დროსა ექვსი კომლი ვიყავით ამ სოფელში“ (ლარგვისი); „ზამთარში ყიზლარში კვებავენ ცხვარსა“ (ცხავატი) (იმნაიშვილი 1974 (2): 136, 145).

სამხრეთ ქართლური (ალგეთის ხეობის მეტყველება): „დავდგამთ რძესა, მოვხდით ნაღებსა“ (ტბისი); „გაწურულ დოსა, უზამთ მარილსა“ (მაწევანი); „ტყავსა დაშტრიან შოლტებათა“ (თონეთი) (სარალიძე 1978: 59).

ქვემო ქართლის წითელსოფლისა და ალგეთის ხეობის მეტყველებაში გვხვდება გამონაკლისი, სადაც -ა ხმოვნით გავრცობილი ფუძეთანხმოვნიანი

სახელები მიცემითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე იხმარებიან. მაგ.: „პურა ღჭამდი“; „სახლა ვგვიდი“ (წითელსოფელი); „ერთი აბია ჩვენ ქლიავება“ (თონეთი); „ფარცხაზე დააწყობენ დიდრონ ბელტება“ (თონეთი); „ამოიღებს კოვზა“ (თონეთი); „ძალიან ცხელა ქალაქა“ (ჩხიკვათა); „ჩავყრით კორკოტა“ (იმნაიშვილი 1974 (1): 195; სარალიძე 1978: 37).

საკუთარ სახელებთან მიცემით ბრუნვაში ჩვეულებრივ იხმარება -ა მავრცობი ხმოვანი. მაგ.: „მე ვერევი გიოსა“ (ატენი); „დახე რაა შახოსა, როგორ ალაგებს ნეტა ამ დილაუთენია ემაგოდენა ფლოსტებსა“ (დოესი); „მოდო ახლა დავურეკავ ლიასა“ (გარიყულა); „ისეთი გლახა ყანს თამილასა (ბავშვი), ისეთი გლახაი“ (დირბი).

ნათესაობით ბრუნვაში დაყენებული მსაზღვრელი გავრცობილი ფორმით გვევლინება ინვერსიულ წყობაში. მაგ.: „სამი ბრიგადა არის მემინდვრეობისა და ერთი მეზაღეობისა“ (დვირი); „ხე-ტყე იყო კნიაზისა“ (ახალდაბა) (იმნაიშვილი 1956: 93); „აი, ქვევრში რო ნალექი დარჩება ღვინისა“ (არბო).

-ა მავრცობი ხმოვანი გვხვდება ვითარებით ბრუნვაშიც. მაგ.: „ერთი ბიჭი წავიდა კახეთში საცხოვრებლად“ (გუგუტიანთ კარი). ალგეთის ხეობის მეტყველებაში - თ (! -დ) და -ათ (! -ად) დაბოლოების ელემენტი სიყრუეს ინარჩუნებს ა ხმოვნის წინაც. მაგ.: „დავჭრით წვრილათა“ (გოლთ.); „გალეწამს ბზეთა“ (ჯორ.); „მაიყვანა ცოლათა“ (ჩხიკვათა) (ალავიძე 1978: 57).

-ა მავრცობი ჩვეულებრივ გვხვდება რიცხვით სახელებთან ან რიცხვითი სახელებით შედგენილ სიტყვებთან. მაგ.: „პატარა სოფელი არი და ყოველდღე ხედამენ ერთიმეორესა“ (არადეთი). გვხვდება შემთხვევა, როცა მსაზღვრელ-საზღვრული ერთდროულად დაირთავს მავრცობ ხმოვანს. მაგ.: „მეორესა გოგოსა ინსტიტუტი დავამთავრებინე“ (ატენი).

ქართლურში, კახურსა და ჯავახურში გვაქვს მენა, შენა, ჩვენა, თქვენა, ესა, ისა, ეგა ნაცვალსახელები, რომელთა ბოლოკიდურ -ა-ს მავრცობის ფუნქცია აქვს (იმნაიშვილი... 1956: 76; სალარიძე 1978: 60; ჭუმბურიძე 2016: 97). ქართლური დიალექტის კილოკავებში ნაცვალსახელებში „შესაფერის პირობებში ზოგან აღდგება ა ხმოვანი, ზოგჯერ დაერთვის ეს ხმოვანი“ (ზურაბიშვილი 1972: 50).

საილუსტრაციო მაგალითები:

პირის ნაცვალსახელები: „ეხლა მე შენა მოგცემ ფულსა“ (ზერტი); „სანამ თბილიამინდები იყო, არ დათესეთ თქვენა?“ (ხელთუბანი); „პატარაწარკვევი აქვს გაკეთებული იმასა“ (არბო); „ამასა რიყიანსა ვეძახით“ (გუგუტიანთ კარი); „ჩვენა, მაგალითათა, პეტრიანთა გვეძახიან“ (გუგუტიანთ კარი); „ნეტა რა მოსაწონი ეგა მყამს“ (ატენი); „რას ელოლიავები მაგასა“ (ატენი); „ისა კიდენა სუ მაიტა, მაიტას გაიძახის“ (სალოლაშენი); „არ უყურებ შენ ამათა“ (კარალეთი); „ჩემ ბავშვობაში ამასა ვინ წარმოიდგენდა“ (დისევი).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები: „რასა კოცნი ამდენსა, იტყვი დიდი უნახავი ყავდე“ (ზერტი); „შიშაქია, თუ რა არის, მადლიანი ესა“ (ახრისი);

„დედაი იმდენსა შრომოს, რომა ყველაფერი გაგვიზადა შვილესა“ (ატენი); „ნეტა რათ უნდა მაგოდენა შეშაი“ (ქარელი); „სად გადაყარა ამოდენა ფული?“ (ტახტისძირი); „ვაშლის ბალი გვაქ და იმითა ვცხოვრობთ“ (დისევი); „რალა აქ გაუსკდათ სიყვარულის ბუშტი, ამოტენა ხალხში“ (ხიდისთავი).

კითხვითი ნაცვალსახელები: „ვინაა რა გლახათ დაიარება“ (ახრისი); „ვისა აქ ნეკნები დამტვრეული, ა“ (ქარელი); „რანაირათა ზიხარ, ჰა?“ (ზემო ხვედურეთი); „თქვენ რასა შვებით?“ (სალოლაშენი); „რასა ვხედავ“ (გარიყულა).

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები: „გებრალეობდეთ ყველასა“ (ატენი); „ვერ იმეცადინებს თითონა“ (ზერტი); „ისეთი ლამაზი არი ე გოგო, ყველაფერსა ხდენილობს“ (ატენი).

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები: „მეც გავუკეთებ ფიფქებსა და რაღაცეებსა ბავშვებსა“ (გარიყულა); „ეხლა რაღაცა სამუშაო იყო“ (გუგუტიანთ კარი); „სუ თავიდან ვიღაცა შემოსულა“ (გუგუტიანთ კარი); „რაღაცა, პატარა, მცირე ნაწილი წმინდა აბოს სხეულის დაკრძალულია ჩვენი არბოს ტერიტორიაზე“ (არბო); „ზოგი ეხლა ელოდონ ჩემგან რამესა“ (არადეთი); „მაღე გაფხუკიანდება, რომ ვინმე აწყყინებს რამესა“ (ატენი).

უარყოფითი ნაცვალსახელები: „აქ ხო თავ და ბოლოს ვერ გაუგეფ ვერაფერსა“ (არადეთი); „ცუდ არ გირჩევ არაფერსა“ (სალოლაშენი); „ჟინტა შრატა აღარა შარჩეს“ (ატენი).

სალიტერატუროენაში ხმოვანი საკუთარ და საზოგადო ხმოვან ფუძიან სახელებსა და ნაცვალსახელებთანაც შესაფერ სიტუაციაში გვხვდება მოთხრობით ბრუნვაში. თ. ზურაბიშვილის მოსაზრებით, შეიძლება წარმოშობით ეს ა მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვანი იყოს (მან>მა), თუმცა უფრო სავარაუდოა, იგი იმავე რიგისა იყოს, როგორცაა სხვა ბრუნვებში წარმოდგენილი ა. მაგ.: ეს არ იცოდა აბეზარმა ვანომა (ი. გოგებ.); წამოიძახა გოგომა (ილია); რაზედაც ძმამა და ქვეყანამ დააყენა (ვაჟა); „სთქვა ვიღაცამა“ (ილია); რა ვქნა მე უშენომა (ილია) (ზურაბიშვილი 1972: 47).

ახალ ქართულში ემფატიკურ ხმოვანს ფუნქციური თვალსაზრისით უტოლდება ზოგი სხვა დანიშნულებისა და წარმომავლობის ა ხმოვანი. მათგან აღსანიშნავია მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნის -ა ელემენტი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: დედა-მა (შდრ. მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა დედა-მ); რაც შეეხება თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს, აქ -მა საკუთრივ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანია (კაც-მა) და ამიტომაც -ა არ გაიაზრება ემფატიკურ ხმოვნად. ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, გვიანდელი რეინტერპრეტაციის შედეგია და ისიც თავს იჩენს ახალ ქართულ სალიტერატურო ენასა და ზოგიერთ დიალექტში (ჯორბენაძე 1995: 132).

ქართულში ბოლოხმოვანი სახელებთან მოთხრობით ბრუნვაში -მა აქტიურად გამოიყენება. მაგ.: „წაიყვანა ძმამა“ (ჩუმათელეთი); „გამოიარა ორმა თხამა“ (ალი); „აღზარდა დედამა“ (ზეკოტა); „უთხრა დეიდანა“ (სავანისუბანი); „მელვინემა უთხრა“ (ცხრამუხა); „თენომა მიცა“

(დიდი ბეკამი); „ამ ჩვეულებამა დიდი გავლენა იქონია მთიულ ხალხზე“ (თორტიზა); „უპასუხა მენახირემა“ (იკოთი) (იმნაიშვილი 1974 (1): 80, 194).

ალგეთის ხეობის ქართლურში მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანფუძიან სახელებთან ზოგჯერ გვხვდება -მა იმავე პირობებში, რომელშიც იხმარება ემვატიკური -ა. მაგ.: „ადგა ამ მოლა მასრადინამა და თარხანის ცხენსა კუდი ძირში მაჭრა“ (ტბისი); იგივე -მა გვაქვს ც(ა) ნაწილაკის დართვისას: „მემრე კაი პური ჭამეს ნინიკამაცა და არსენამაცა“ (ტბისი). შეიძლება შევხვდეთ -მა-ს დართვას მოკვეცილ ხმოვანფუძიან სახელზე: „თავმჯდომარმა თქვა. ზოგჯერ მოთხრობითში დაყენებულ მ-ზე დაბოლოებულ სახელთან ერთი მანი ისმის. მაგ.: „აბესალომა უთხრა“ (მანგლისი) (სალარიძე 1972: 57).

ვფიქრობთ, გასათვალისწინებელია კონტექსტი: ზოგ შემთხვევაში მავრცობ ხმოვანად შეიძლება გავიაზროთ, ზოგჯერ კი ბრუნვის ნიშნისეულ ელემენტად მივიჩნიოთ (მან>მა). გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მოთხრობითი ბრუნვა არქაული ფორმითაც შეიძლება შეგვხვდეს ქართლურში. მაგ.: „გადმასახლამეფემანგლები“ (თორტიზა) (იმნაიშვილი 1974 (1): 194); „ღმერთმან ყველა გადღერძელოთ“ (ზემოქსნური); „ერთმან კაცმა მოგვიყვა“ (ქვემოქსნური) (სომხიშვილი 1968: 54).

ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება ზემოიმერულშიც: მამცა მუშაობამა (წიფა), გააკეთა ძმამა (ნებოდ.), აჭამა დედამა (ქვები) (ძოწენიძე 1952-1953: 75-76; ძოწენიძე 1961: 382).

- ა მავრცობი ხმოვანი დასტურდება ზმნიზედებთან. მაგალითები:

ადგილის ზმნიზედა: „სუ გაგვიხმა ნაკვეთში აქა“ (დიცი); „ჩამოვიდა აქა“ (მერეთი); „იშვიათათ არი აქა“ (თვალადი); „აგერ გვარამამე წინა ცხოვრობს“ (ქორდი); „არი მანდა გვერძე“ (არბო); „ე, მანდერა ნიშანი რო არი, მანდ გამიჩერე ერთი“ (არადეთი); „ძირითად გუგუტიშვილები ვართ სულ აქა“ (გუგუტიანთ კარი); „მიაფენს იქა“ (ატენი); „წამომიყვანეს უკანა“ (გუგუტიანთ კარი); გილოცავთ, ექა მეზობელ სოფელში დღეობაა“ (ოკამი); „შვილო, ემანდერა ქათამი უნდა იყოს“ (არადეთი).

ვითარების ზმნიზედა: „აი, ყვავილები მიყვარს ძალიანა“ (თვალადი); „ამას ხო მოჰკრეფავ, გაარჩევ ლამაზათა, მერე...“ (თვალადი).

დროის ზმნიზედა: „დოლისპურს ასე ეპახდნენ ხორბალსა მაშინა, შავფხასა“ (თვალადი); „დღესა კვირაცხოვლობაა (ოკამი); მე ეხლაცა მაქ“ (გუგუტიანთ კარი); „გუშინა გიგლათანა იყვნენ, 41 წელი აულნიშნეთ“ (არადეთი); „როდემდინა უნდა მატყუებდე“ (კეხვი).

ქართლურში დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც თანა ასრულებს ზმნისართის ფუნქციას, წყობა კი პოსტპოზიციურია. მაგ.: „უვლიდნენ გარეშამო და მღეროდნენ თანა“ (ჩხიკვათა); „ისაც შაიდღვიბება თანა“ (გოლთეთი) (სალარიძე 1978: 60).

საინტერესო მოვლენას წარმოადგენს რიგ სახელებთან ოდინდელი -ივ სუფიქსის გამოყენება (ჩიქობავა 1942: 90-92), რომელსაც უკვე დაკარგული აქვს მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის ფუნქცია. ამჟამად იგი გვხვდება როგორც ზმნისართების მაწარმოებელი აფიქსი (შანიძე 1973: 76. ალგეთის

ხეობის მეტყველებაში ხშირია ასეთი წარმოების ზმნისართები. მაგ.: „თანაბრივ მოკრიფე ლობიო!“ (თონეთი); „გუთანი ესე რღმივ არ მოხნამს“ (თონეთი). -ივ-იანი ფორმა შეიძლება ა ხმოვნით იქნეს გავრცობილი: „იმის ბადლივა ავანტყოფი ბიჭი გაგზავნა“ (თონეთი) (სალარიძე 1978: 57). მსგავსი მაგალითი დადასტურდა ცენტრალურ ქართულშიც. მაგ.: „მოუხვევ მარცხნივა და ემანდ არ თონეი“ (ატენი).

ქართულში გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც „გარკვეულ კონტექსტში -ვა ნაწილაკია ნახმარი თანამედროვე ქართულში დამკვიდრებული ც-ს ნაცვლად“ (ზურაბიშვილი 1972: 51). მაგ.: „ადრეცა ვასესხეი და ყბა ჩამომავდებინა“ (ხიდისთავი); „რო გადავილო ერთხელაცა“ (ატენი); „მერე დედამა თათარა გამიკეთა და ჩურჩხელეზიცა“ (ვარიანი); „ბავშვი რო გაცივდეს, არ გეშინია, მაინცა?“ (ატენი); „ტკბილათ ელაპარაკე შენცა, დაუყვავე“ (ატენი); „ეგრე ნუ იტყვი, შვილო, კარქივ ბევრია და ცუდიცა“ (ატენი); „აბა, აწონე ეგეცა ერთი - ორი ლარისაი“ (ხელთუბანი).

ქართულ სალიტერატურო ენაში ხშირად -ა ხმოვანი შესაფერის პირობებში დაერთვის ან აღდგება თანდებულებთანაც. ასეთ შემთხვევაში ზოგჯერ ერთ სიტყვაში ორი ა მავრცობი იყრის თავს: ერთი თანდებულის წინ, ბრუნვის ნიშნის წინ, მეორე თანდებულის შემდეგ (ზურაბიშვილი 1972: 49).

ქართულში -ა მავრცობი ხმოვანი უმეტესად თანდებულის შემდეგ იხმარება. მაგალითები:

ვით(ა) თანდებული: „ჰოდა, შემოდი, რას დამდგარხარ გადამთიელივითა“ (ხიდისთავი); „შეგივარდება ხოლმე ფეხსაცმელი ტახტის ქვეშა და დგებარ მერედა, მერედა ეძებ გიჟივითა“ (ახალქალაქი); „გაქრი შარშანდელი თოვლივითა“ (არადეთი); „ჭვლები ცეცხლებივითა მწვავს გულ-მუცელს“ (ტახტისძირი) (კობერიძე 1999: 117).

როგორც ცნობილია, -ვით თანდებული ფუძეხმოვნიანებთან მხოლოდ მიცემით და ნათესაობით ბრუნვებს მართავს (შარაშენიძე 1939: 148). აღნიშნული თანდებული თანხმოვანფუძიან სახელებს სამ ბრუნვაში: სახელობითში, მიცემითსა და ნათესაობითში ერთვის. საინტერესო მოვლენაა ალგეთის ხეობის ქართულში -ვით თანდებულის მიერ სახელის ნათესაობით ბრუნვაში მართვა, რაც სალიტერატურო ქართულში იშვიათად გვხვდება (შარაშენიძე 1939:148). მაგ.: „წითელი ვარდებივით როა, ცერცვისავითა“ (ტბისი) (სალარიძე 1978: 60).

მსგავსი საილუსტრაციო მაგალითები დადასტურებულია ატენისა და წედისის ხეობის მეტყველებაში. მაგ.: „გემისავით ქალი იყო მანაი“; „თავისავითაა, დიდია ხოლოთ თავგზე“; „ოთარაანთ ქვრივისავითა უნდა მოექცე...“; „ვაშლისავით იყო“; „ნეტაი იმასა, ვინც მომკვდარა იმისავითა“ (კახაძე 1953: 302).

ეს მოვლენა არც ფრონეს ხეობის მეტყველებისთვის არის უცხო. მაგ.: „გავაკეთებდით რიკს - ხის პატარა პალოსავით“ (ნული).

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ალგეთის ხეობის ქართულში -ა მავრცობი ხმოვანი ერთდროულად დასტურდება თანდებულის წინ და

შემდეგ. მაგ: „სიტკბოს გულისათვისა“ (ჯორჯიაშვილი) (სალარიძე 1978: 61).

ანალოგიური მოვლენა დადასტურდა ატენის ხეობის მეტყველებაში საკუთარ სახელთან. მაგ.: „რო დამჯდარხარ პონტესასავითა“ (ატენი).

თან(ა) თანდებული: „სახლიდან გარეთა ფეხს არა ჰყოფს, არცა ლაპარაკოფს ვინმესთანა“ (ხიდისთავი); „რთველი რო გვქონდა, რატო არ მოხვედი ჩემთანა“ (ვარიანი); „ახლა აქედან წავალ აბოსთანა“ (დოესი); „სუ იცის იმანა, რო იმისთანა კაცები მეჯავრება“ (ატენი); „რა მომაწყენს, კაცი არ ილევა ჩვენთანა“ (ატენი); „ავედი ჩემ ბიძაშვილთანა“ (რუისი); „აქა ჩვენთანა ხორბალი არა გვაქ“ (ქორდი); „გამიჩერე ქალაქთანა“ (ქარელი); „იმასთანა ისეა, რო...“ (ქარელი).

ში (შია) თანდებული: „ეგრე ჩამოდღეძილი რო დადიხარ სოფელშია“ (ხიდისთავი). ატენისა და წედისის ხეობის ქართულურში დასტურდება -შიდა: „სარგო ყოფილა წისქვილშიდა“ (კახაძე 1953: 293).

ზედა თანდებული: ზედა თანდებული მხოლოდ იქ გამოიყენება, სადაც -ა ხმოვნიანი ფორმებია მოსალოდნელი. მაგ.: „მიატეტყა ის შპალერი კედელზედა“ (ხიდისთავი); „ტრანგალეტკაი ჩამოვარდა და ზედ დეცა ფეხზედა“ (ზერტი); „მაგათ ადგილზედა იყა“ (ატენი); „თხილი იქნებოდა, კაკალი და არაყ დალევდნენ იმაზედა“ (ატენი).

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძველ ქართულში ხმარებული ზედა აღწევს მე-19 საუკუნემდე და რომანტიკოს მწერალთა ენაში არქაიზმად გვევლინება. იგი საშუალო ქართულშივე ზედადის დადის და ამ სახით საბოლოოდ ბატონდება ახალ სალიტერატურო ენაში. საშუალო ქართულში ვლინდება ზედან (/ზედან), რომელიც ზოგიერთ კილოში დღესაც იხმარება. იმერულში დასტურდება ზედას პარალელურად მოსალოდნელი ზენას შეკვეცილი სახე - ზენ. ყველა ესენი იშლება; ზე-და, ზე-ნა, ზე-და-ნა (მარტიროსოვი 1946: 217).

ფრონეს ხეობის ქართულურში დასტურდება როგორც „ზედანა“, ისე „ზეიდანა“, რომელიც ნათესაობითი ბრუნვის ფორმასთან გვხვდება. მაგ.: „კანი [ს] ზედანა ისეთი ლბილი ხორცი წამოუა, რო ...“ (ტახტისძირი); „წინათი სახლი ერდოს ზეიდანა მიწა იყრებოდა ან კიდევა ჩალა ხომე“ (დირბი).

თვის(ა)//თვინ(ა) თანდებული: „ვარჩევე კაკალსა ჩურჩხელებისთვისა“ (გარიყულა); „ფიქრობენ თავიანთი ცოლ-შვილისთვისა“ (მეჯვრისხევი); „მე კიდევა ვარ ჩემთვისა“ (ვარიანი); „ჩემი თავისთვისა არ მიმიქცევია ყურადღება“ (ზერტი); „მაგითვისამცალია?“ (ზერტი); „თავითვისა შოულობს ფულეხსა“, მე კიდევა ვჭრ ჩემთვისა, ესევე ჩემი შვილებითვისა, მა ვისთვისა მინდა“ (ატენი); შდრ. უსავრცობო ფორმა: „კომშის ფოთოლი, ჟოლო, მაგალითად, მალინას ემახიან მშვენიერია სამკურნალოდ გაციებისთვის“ (სასირეთი).

ალგეთის ხეობის ქართულურშიც იგივე პოზიციაში გვხვდება -ა მავრცობი. მაგ.: „საპალტოე მისცა გოგოსთუსა“ (ჩხიკვათა); „იმას ხმარობენ წყლისთვისა, ღვინოსთვისა (ჯორჯიაშვილი). ზოგჯერ თვინ(ა) ერთვის

ნათესაობითი ნიშნის ს ელემენტდარგულ ფორმას: „აღბათ იმითვინა თქვეს“ (საღრაშენი) (სალარიძე 1978: 61).

დან(ა) თანდებული: „ჩამომაქ ტავარი თბილისიდანა“ (ატენი); „ამოვატანინებ ცომსა ფურნიდანა“ (გარიყულა); გემეცალე ეხლა აქედანა“ (ზერტი); „მაგის ზემოდანა სულ დაღმართია“ (ქორდი); „ზოგი ატენიდანაო და არ ვიცი“ (გუგუტიანთ კარი).

ფრონეს ხეობის მეტყველებაში „ზევიდან“, „ქვევიდან“ ადგილის ზმნიზედები იხმარებიან ზეიდანა, ქვეიდანა ფორმით. მაგ.: „წვიმებს დაასწრობს, ზეიდანა გადახურავს სახლს“; „ერთი ქვეიდანა შემბლვირა და წავიდა თავი გზაზე“; „ზეიდანა დევი ქალი გადმოდგა“; „ქვეიდანა რო ცეცხლი შეუნთეს დევს, მისი ყვირილი ცად ასწვდა“. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ -ა მავრცობიანი ადგილის ზმნიზედები (როგორც თანდებულიანი, ისე უთანდებულო) ზოგჯერ ზედსართავი სახელის მნიშვნელობით იხმარება. მაგ.: „ზეიდანა კუთხემ ჩამოიწია და ჩამოწვა კიდეც“; „ქვეითა პირი გადაკეცე და გაასწორე“; „მისი იქეთა გზაა“; „აქეთა ნათესავი სუ დაივიწყა“; „წინა მეზობელი ამომავალი ზე არი“; „უკანა პური არ იშუშება“ (კობერიძე 2006: 177).

დამ(ა) დადასტურებულია ალგეთის ხეობის ქართულში. მაგ.: „მანანა ფოთლი დამაც მოჰქონდა (ფუტკარსა), ყვავილები დამაც (კლდეისი) (სალარიძე 1978: 62).

ცენტრალურ ქართულში დასტურდება -მდის // მდინ თანდებულის -ა მავრცობიანი ფორმა. მაგ.: „არ წამიყვან სახლამდინა?“ (ტახტისძირი). სოფელ დირბის მეტყველებაში -მდე // -მდინ // -მდის თანდებული დაერთვის ვითარებითი ბრუნვის გავრცობილ ფორმას და გამოითქმის ასე: ა+ნდე // -ა+ნდინ // -ა+ნდის. მაგ.: „იმის ყურანდისაც მიაღწია“; „გორანდის ოცდაათი კილომეტრია“; „კოჭებანდი აქვთ კაბები“ (ღლონტი 1980: 219).

ალგეთურ მეტყველებაში -მდინ თანდებული -ა მავრცობის გარეშე გვხვდება. მაგ.: „ერთ წლამდინ“ (თონეთი); „დეკემბრამდინ არის ტყეში“ (ზოგვი) (სალარიძე 1978: 62).

როგორც ნობილია, ძველქართულში ფორმალურად ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა „-ით სუფიქსიანი მოქმედებითი ბრუნვა -ით სუფიქსიანი ზმნისართისაგან. სახელის ფორმაში ბრუნვის ნიშანი -ით წარმოდგენილია -ა მავრცობით (-ითა), რომელიც არ იხმარება ზმნისართის ფორმებში. -ა, როგორც განსაზღვრებითი ელემენტი, მხოლოდ სახელს შეეფერებოდა (უთურგაიძე 2005: 257).

ქართულ დიალექტში -ა მავრცობი დაერთვის ორივეს: არსებითი სახელსაც და ზმნისართსაც. მაგ.: „თოხითა ვთოხნით, ტრაქტორითა ხნამენ“ (ქორდი); „ჩემი შვილები ქედს იწვამენ მუშაობითა“ (ატენი); „კაი კომბოსტოს მწნილი ექნება, თავის კარქი არაყითა“ (დოესი). შდრ. „რო წამოვედი დილითა, დავურეკე კიკიას და ვუთხარი ჩამოვიდეს მერი აქა-თქო“ (სალოლაშენი); „მაგასა რა გამოიყვანს არსებაშია, სახლიდან გარეთა ფეხს არა ჰყოფს“ (ატენი).

იმავე პოზიციაში ვითარებითში დასმული ზმნიზედაც დაირთავს -ა სავრცობს. მაგ.: „შენა რაღაცა ფინთათა იგი ხომე თქმაი...“ (დირბი); „მშობლებს დავლოცავ, კარგათა იყვნენ და მაგრათა იყვნენ, ჩვენ კიდევად დროულათა გეფიქროს, რასა სხედხართ ესე“ (ზერტი); „ხო, წავე მარა ისეთი სუფრა იყო, გეგონება ზუზივ-წუწივ გააწყესო გაზომილათა“ (ატენი); „აესე წვრილათა სჭრიდა პატარ-პატარებსა“ (დოესი).

-ა მავრცობს დაირთავს კავშირიც. მაგ.: „ქორდს აქვს ციხე-კოშკი, რომელიცა, მე მგონი, თარიღდება მე-17 საუკუნითა“ (ქორდი); „მაგრა უნდა გაირეცხოს, რომა ჯერა აქ მაგასა კირსა თავისებურებური გემო“ (არბო); „რომა აიო, პენსიაო დაბალი გვაქო“ (ოკამი); „არ ვიცი, შვილო, ეგრე ითქვა, რომა ატენში არიან ბაიამეები“ (გუგუტიანთ კარი); „მერე მთელი სოფელი კი მოვიდა, მაგრამა მაინც არ უნდა მამხდარიყო ეგრე“ (არადეთი).

-ა მავრცობი დასტურდება „არის“ ზმნის სახელთან ენკლიტიკის შემთხვევაში. მაგ.: „ჭალაი ლიახვის პირასა და ამიტომ დაარქვეს ჭალა“ (ქორდი).

ქართლური კილო -ა მავრცობი ხმოვნის ხმარების წესის მიხედვით არსებითად განსხვავდება ძველ ქართულში არსებული ნორმებისაგან. ქართლურსა და კახურში ამ ხმოვნის ხმარება ჩვეულებრივ შეპირობებულია პაუზითა და კავშირით. ემფატიკური ხმოვანი წინადადების ერთგვარ შემკვრელად გვევლინება უმთავრესად (გიგინეიშვილი 1951). მსგავსი წესით ა მავრცობი იხმარება ქართველ მწერალთა ნაწერებში. მაგ.: „ბატონი ყრმის სისხლსა სვამს“ (ს. მგალ. 4); „ლომებრ გულს უხოკს ადამიანსა“ (ილია, VI, 71); „ასრულებენ აკადემიასა და უნივერსიტეტსა“ (ი. გოგებ., II, 35); „ყურსა და გულს ატკობდა“ (რ. ერისთ., III, 1937, 6) (იმნაიშვილი 1974 (1): 35).

მავრცობი -ა ხმოვანი ქართლურში გვხვდება: ა) პაუზასთან წინადადებაში. მაგ.: „დავდგამთ რძესა, მოვხდით ნაღებსა“ (ტბისი); „დაულამდა გზაზედა, იმას ხმარობენ წყლისთვინა“ (ჯორჯიაშვილი); ბ) და კავშირის წინ (ზოგჯერ და კავშირის შემდეგაც). მაგ.: „ბერიკაცები აკერინებდნენ ტყავებსა და გუდებსა“ (თონეთი); „დაიძინა თითონა და სახედრები გაუშვა საზოვარზე“ (ტბისი); „გადავზელამთ მარილითა და პილპილითა“ (ჩხიკვათა); გ) ზმნების წინ. მაგ.: „წველა-დღვება ერთათა გვექონდა“ (გოლოთეთი); „ძალიანა ცხელა“ (ჩხიკვათა); „თვლები ჯამბართა ჭქ მიბმული გუთანსა“ (ტბისი); „იმითვინა თქვეს“ (საღრაშენი) (სალარიძე 1978: 58).

ქართლურში ერთი საინტერესო შემთხვევაც დასტურდება: ორზე მეტი სიტყვისაგან შემდგარ მარტივ თხრობით წინადადებაში იგი ერთვის პირველ ან მეორე სიტყვას. ასეთ შემთხვევაში წინადადება ორ ინტონაციურ ერთეულად იყოფა, რომელთაგან პირველი (ხშირად მეორეც) მთავრდება ა-ხმოვანდართული სიტყვით. ეს სიტყვა აქცენტირებულია, ინტონაციურად გამოყოფილი და ამის შემდეგ პაუზა ჩნდება. პაუზის შემდეგ მეორე ინტონაციურ ერთეულში მოქცეულია ზმნა დანარჩენ წევრთა გარემოცვაში. მაგ.: „იმ ღამესა / დაიძინა თითონა“ (ტბისი); გაწურულ დოსა

/ უზამთ მარისა“ (მაწევანი) (სალარიძე 1972: 59). „ამიტომ შესაძლებელი ამ ა-ს გამოყენება თავკიდურიანი და პრევერბიანი ზმნების წინაც (შდრ. ზურაბიშვილი 1972: 53; ბეროზაშვილი 1967: 9; სალარიძე 1972: 59).

სპეციალურ ლიტერატურაში გაანალიზებულია მავრცობი ა-ს ხშირი ხმარება ზმნურ ფორმებთან. აღნიშნული შემთხვევები დასტურდება ზემორაჭულში, როგორც „ზმნური მავრცობი ა“ (ძიძიგური 1954: 75); ტაოურსა და ლივანურში „უფუნქციო ხმოვანი“ (ფუტკარაძე 2016: 300).

ეკა დადიანი დაწვრილებით განიხილავს ზმნური ა-ს რეალიზების შემთხვევებს ტაოურში ქართული ენის დიალექტებთან მიმართებით. მის მიერ მოყვანილი ნიმუშებიდან დასტურდება, რომ მავრცობი ა-ს დაერთვის როგორც პირის/რიცხვის ნიშნიან ფორმებს, ისე უშუალოდ ფუძეს (თემისნიშნიანს, უთემისნიშნოს). უკანასკნელი რიგის ფაქტები სხვა კილოებში არ ფიქსირდება. ასევე არ არის გამოვლენილი ხმოვნის მომდევნოდ ზმნური მავრცობი ა-ს გამოყენების ფაქტები სხვა დიალექტებში. ტაოური ზმნური მავრცობი ა-ს გამოვლენის სიხშირისა და დისტრიბუციის მიხედვით მეტ-ნაკლებად განსხვავდება ქართული ენის სხვა ქვესისტემებისაგან. ტაოურში, სხვა კილოებთან შედარებით, ზმნური მავრცობი ა-ს გამოვლენას კანონზომიერი ხასიათი აქვს; ის, როგორც წესი, ჩნდება ერთმარცვლიან ზმნებთან, რომელთაც არ დაერთვის ხმოვანი პრეფიქსი ან ხმოვნის შემცვლელი მორფემა (ზმნისწინი). დასტურდება სხვადასხვა მწკრივში პირისა და რიცხვის განურჩევლად. დაერთვის როგორც თანხმოვნით, ისე ხმოვნით დასრულებულ ფორმებს (დადიანი 2017: 90-96).

ქართული დიალექტის კილოკავებში ზმნური ფორმებისათვის დამახასიათებელი მავრცობი იშვიათად დასტურდება. მავრცობი ა-ს ხმოვანი ზმნურ ფორმებთან ჩვენ დავადასტურეთ ცენტრალურ ქართულში. აღნიშნული ფორმები სამეტყველო კოდთა გადართვის შემთხვევაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. მაგ.: „მარი, პატარა პური ჭამა გვაქვსა და და არ ჩამოხვალთ? (ერგნეთი); „რა თავბედი ჩამოქტირისა“ (ხიდისთავი); „ამ დროს ვიბნევითა“ (ტახტისძირი).

როგორც ცნობილია, ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაში -ი დასტურდება მხოლოდ ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებთან. კერძოდ: ფუძეუკვეცელ სახელებთან: წყარო - წყარო-ს-ი (შდრ. ძველი ქართული: წყარო-ის-ა), წყარო-თ-ი (ძველი: წყარო-ით-ა) და საკუთარ სახელებთან: ელენე-ს-ი, მერაბ-ის-ი... ამისგან განსხვავებით თანხმოვანზე დაბოლოებულ საკუთარ სახელებთან ნათესაობით ბრუნვაში პარალელურად დაჩნდება როგორც ი, ასევე ა. ასევე გვხვდება უმავრცობო ფორმაც (მერაბ-ის-ი || მერაბ-ის-ა || მერაბ-ის-), ხოლო მოქმედებით ბრუნვაში უმავრცობო ფორმა წარმოდგენილი (ჯორბენაძე 1995: 132).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მკვეთრად აისახა საკუთარ სახელთა საზოგადო სახელების ბრუნებასთან გათანაბრების ტენდენცია (საკუთარი სახელი სახელობითსა და მოთხრობითში დაირთავს ბრუნვის

ნიშნებს, მიცემითში, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში – ემფატიკურ ხმოვანს). ეს იყო ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა და სალიტერატურო ენა თანდათანობით იძულებული გახდა, ეს მოვლენა აესახა, საბოლოოდ ნორმად ექცია (სარჯველაძე 1984: 369). „ჭილ-ეტრატის იადგარში“ შეინიშნება საკუთარ სახელების ბრუნებასთან გათანაბრების ეს ტენდენცია (საკუთარი სახელები მიცემითში, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაირთავენ ემფატიკურ ხმოვანს) (კობერიძე 2013 (1): 217).

ყურადღებას იქცევს მეათე საუკუნის სასულიერო პოეზიაში ერთი შემთხვევა, როდესაც საკუთარ სახელთან ნათესაობით ბრუნვაში დასტურდება -ი (მაგ.: „ერი იგი სამწყსო ქრისტისი“ (იოანე მინჩხი 1946: 330) (კობერიძე 2013 (2): 9), რომელიც ცოცხალი სასაუბრო მეტყველების ამსახველ მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს.

-ა-ს გარდა -ი-ს გაჩენა ფონეტიკური კანონზომიერებით არის შეპირობებული: თუ ბრუნვის ნიშნის ხმოვნი თი ელემენტი შენარჩუნებულია, მავრცობ ხმოვანად დაჩნდება -ა, ხოლო თუკი ხმოვანი რედუცირებულია, მავრცობი ხმოვნის პოზიციაში წარმოდგენილი იქნება -ი (ჯორბენაძე 1998: 594; ჭუმბურიძე 2016: 94).

მსგავსად ქართული სალიტერატურო ენისა, ქართლურში ხმოვანფუძიანი ფუძეუკვეცილი საზოგადო სახელები ნათესაობითსა და მოქმედებითში წარმოდგენილია -ი მავრცობი ხმოვნით. მაგ.: „ცალი ტოტი ჩაკეტეს წყაროსი“ (ტახტისძირი); „დაასუქეს ღორები ქატოთი“ (დვანი).

ქართლურში -ა და -ი მავრცობი ხმოვნები თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებთან ერთმანეთის პარალელურად იხმარებიან. მაგ.: „კიბითი ადიან“ (ვაშლოვანი); „ამითი თავს ირჩენდა“ (ჯავახი); „აქტითი აქ მინდორი ჩაბარებული“ (კოდა); „ჩაიარა ფერხითი“ (მუხ.) (იმნაიშვილი 1974 (2): 197); „სახლი ააშენეს მეზობლისი“ (ტახტისძირი). შდრ. „ნახირი გამორეკეს სოფლისა“ (დირბი). „აუჭრელა გვერდები თხილი სახრითი“ (ბრეთი) შდრ. „კვი კომბოსტოს მწნილი ექნება, თავის კარქი არაყითა“ (დოესი).

ამავე დროს ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ სახელებთან ისე, როგორც სალიტერატურო ენაში, ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში აქტიურად გამოიყენება -ი მავრცობი ხმოვანი. მაგ.: „ფურნეი კათა აცხობს პურებსა ჩიტკოსი“ (დვანი); „ამათა სული უდგიათ ქრისტოთი, თორე...“ (ტახტისძირი).

არაგვის ხეობის ქართლურში ნანათესაობითარი მსაზღვრელი იშვიათია. თუ ის ბოლოუკვეცილი სახელისაგანაა მიღებული, -ი დართულადაც შეიძლება მოგვევლინოს ზოგჯერ. მაგ.: საყურ-ბეჭედი ოქროსი გამოუგზავნო დასაო; ეს დუნდუა რომ მივიდა ალექსანდრეს ოჯახში, ცოლმა ალექსანდრესი ვერ იცნო... (იმნაიშვილი 1953: 324).

ბორჯომის ხეობის მეტყველებაში ემფატიკური ა-ს ნაცვლად -ი შეიძლება გაჩნდეს ბოლოთანხმოვნიანებსა და ფუძეუკვეცილებთანაც,

მაგრამ, ამ მხრივ, აქაური მეტყველება ვერ შეედრება ვერც ფშაურსა და ვერც ზემოიმერულს; იგი მხოლოდ ჩანასახს წარმოადგენს; მაგ.: რო გახდება ოცი წლისი (წაღვერი) (იმნაიშვილი 1956: 95).

ქართლური დიალექტის კილოკავებში -ი მავრცობი დაერთვის ზმნისართებსაც.

ალგეთის ხეობის ქართლური: მაგ. „ეს ყვავილები დილითი იშლება ხომე“ (თონეთი); „დილითი მოვიდა“ (გოლეეთი); „წინათი უფრო ვთესამდით ოსპსა“ (თონეთი); „საჩქართი მამა წინ მოვიდა სახში“ (გოლეეთი); „მაშინვეთი ვიპოვე“ (თონეთი); „მაშვეთი გაქცეულა“ (ტბისი); „რატომ მაშვეთი არ შაუკერე?“ (მაწევანი) (სარალიძე 1978: 63).

ცენტრალური ქართლური: „წინათი თვლევს ჰქონდა ხის ღერძი“ (სვენეთი); „წინათი დიდი ყაჩაღობა იყო“ (ნაწრეტი); „ოზდაათი წლის აქეთი მარტოკინა ვარ“ (ხელთუბანი). მოქმედებით ბრუნვაში ე ბოლოხმოვნნიანი ზოგიერთი სახელი შეიძლება მოგვევლინოს ბოლოუკვეცელადაც, მაგალითად, სიღარიბეთი (იმნაიშვილი 1974 (1): 197).

ჩვენ მიერ მოძიებულ საილუსტრაციო მაგალითებში დადასტურდა -ა და -ი მავრცობი ხმოვნის მონაცვლეობის შემთხვევები. მაგ.: „მაგისი ოჯახი გული ვერაფრითი მოვიგე“ (ტახტისძირი). შდრ. „ვერაფრითა გავაღვი (კარი) ე ბეთალმანი“ (დვანი); „ამის მიხედვითი გააკეთე ეგ შენი მურაბაი და ნახე მერე“ (დვანი). შდრ. „მეზობლი აზრები მიხედვითა როდემდე ვიყოთ, გაგვაგებინე ერთი“ (დირბი). როგორც ჩანს -ი-ს და ა-ს ფუნქცია ერთნაირი აქვთ. განსხვავებას გვიჩვენებენ გავრცელების ადგილით.

ბორჯომის ხეობის ქართლურში წინათ (!წინა) ზმნისართი თითქმის ყოველთვის ირთავს ი-ს; მაგ.: წინათი ხის გუთნებით და კავებით ხვანანდით მიწასა (ქვაბისხევი). ეგვე ი გვევლინება მოქმედებით ბრუნვაში ნაცვალსახელთან. მაგ.: „ამითი უნდა გაგულაოო“ (რველი); „მითი ვწერანდით“ (ყვიბისი). ი შეიძლება დაერთოს (იშვიათად) იქიდან ზმნისართსაც. მაგ.: „წამევიდა იქიდან“ (ლიკანი). გრ. იმნაიშვილს ი-ს დართვის აღნიშნული შემთხვევები ზემოიმერულის გადმონაშთად მიაჩნია (იმნაიშვილი 1956: 96).

თამარ სალარიძე ზოგიერთი (თ-ზე დასრულებული) ზმნისართის თავისებურებად მიიჩნევს ბოლოში ი ხმოვნის დართვას. დილითი, წინათი (!წინაით); საჩქართი, მაშინვეთი / მაშვეთი, რაც ანალოგიითა და უნიფიცირების მიდრეკილებით უნდა აიხსნას. მისი მოსაზრებით, თ-ზე დაბოლოებული ზმნისართებისა თუ ზმნისართული ფუნქციით გამოყენებული სახელების ი ხმოვანი გავრცობის მიდრეკილების მაუწყებელი უნდა იყოს სხვა დიალექტურ ერთეულებში დადასტურებული შემდეგი მაგალითებიც: „მმაკაცობითი, ქთამითი, მოხათრებითი“ (ნოზაძე 1970: 339); „ლამით, წინათი, მაგრათი“ (მარტიროსოვი... 1956: 70); „ნაჯახითი, თოფითი, ნიჩფითი..“ (ძოწენიძე 1973: 148). „ეს ი, რომელსაც ემფატიკურს უწოდებენ, ზოგჯერ, დიალაც ემფატიკურ ა-ს ადგილას გვხვდება და თითქოს მისივე ფუნქციით გამოიყენება, ოღონდ აშკარა სხვაობა იმაშია,

რომ ი თავისუფალია იმ პოზიციური შეზღუდვებისაგან, რაც ა"ს გამოყენებას ახასიათებს" (სარალიძე 1978: 64).

აღნიშნული მოვლენები დასტურდება ზემოიშვრულშიც. მაგ.: „ერთიმეორის მიხედვითი აკეთებენ საქმეს“; „ვერაფრის დიდებით ვერ დეიჭირა“ (ძოწენიძე 1973: 148). აღნიშნული მაგალითები -ა -ს ვერ იგუებენ; არ შეიძლება: „მიხედვითა აკეთებენ; ან: ვერაფრის დიდებითა ვერ დეიჭირა“ (სალარიძე 1978: 64).

აღნიშნული მოვლენები უცხო არ არის ქართული ენის ქართული ენის სხვა დიალექტებისთვისაც. იმერული დიალექტის კილოკავები მავრცობთა გამოყენების მხრივ განსხვავებულსურათს იძლევიან: ქვემოიშვრულისათვის როგორც -ა, ისე -ი მავრცობი არ არის დამახასიათებელი, ზემოიშვრულში კი განსხვავდება სხვადასხვა რაიონის მეტყველება (ჭუმბურიძე 2016: 99). ხარაგაულის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველებაში (სოფლები: ლელვანი, ზარანი, ფარცხნალი...) -ა ხმოვანი უჩინარდება და მის ადგილს ი იჭერს, როგორც მისი ტოლი ოდენობა. „ნიკალას არ ეზარება სმა და ჭამა ადამიანისი“ (ზარანი). მოქმედებით ბრუნვაში ემფატიკურ -ა-ს ადგილს იჭერს ი. „არ განსხვავდება ლაპარაკით“ (ძოწენიძე 1973: 49). ეს ი გვხვდება ზესტაფონის რაიონშიც: „როსტოვიდან მევიდა მატარებლითი“; უჭმელი რითი დგები“. საჩხერის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველებაში მიცემითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში სისტემატურად იხმარება -ა ემფატიკური ხმოვანი, -ი-ს გამოყენების შემთხვევები იშვიათია. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს ჭიათურის რაიონშიც (ძოწენიძე 1973: 49, 50).

ქეთევან ძოწენიძე არნ. ჩიქობავას მოსაზრებებზე დაყრდნობით (ჩიქობავა 1942: 71-95) აღნიშნავს, რომ -ი ელემენტი, რომელიც ზემო იმერეთის რაიონებიდან განსაკუთრებით სვირს ქვემოთ და ყვირილის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ჭიათურის სოფლებისა და ზესტაფონის რაიონებისთვისაა ნიშანდობლივი, ემფატიკური -ა-ს ბადალი უნდა იყოს (ძოწენიძე 1973: 107).

ბორჯომის ხეობის ქართლურში დადასტურებულია -გან თანდებულიან მოქმედებითზე -ი ხმოვნის დართვა: იქიდანნი, სახლიდანნი (იმნაიშვილი 1956: 95), რომელიც ზემოიშვრულის გავლენით უნდა აიხსნას (ძოწენიძე 1952-1953: 77-78; ძოწენიძე 1957: 536; ჭუმბურიძე 2016: 99).

ამრიგად, საკვლევი საკითხის ანალიზი გვაძლევს საშუალებას დავასკვნათ:

1. ქართლურში მავრცობი ხმოვნები (-ა და -ი), მსგავსად ქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული ენის სხვა დიალექტებისა, გამოიყენება სახელებთან და მეტყველების სხვა ნაწილებთან. დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც მავრცობი ხმოვნების ხმარება აუცილებელია ან გარკვეულ კონტექსტში მათი გამოყენება კანონზომიერია.

2. მავრცობი -ა ხმოვანი გვხვდება: პაუზასთან წინადადებაში; და კავშირის წინ და ზმნების წინ ან შემდეგ. მავრცობიანი სიტყვისათვის დამახასიათებელია აქცენტირება.

-ა მავრცობი ხშირად გამოიყენება იმ შემთხვევაში, როდესაც მიცემითი ბრუნვისნიშნის არსებითი სახელის მომდევნოდ გვაქვს ერთმარცვლიანი ზმნა. ამავე პოზიციაში გვხვდება ნაცვალსახელებთან, ნაწილაკებთან, ზმნიზედებთან. თუმცა გვაქვს გამონაკლისებიც, როცა სიტყვის აქცენტირების დროს -ა გამოიყენება პრევერბიანი და პრეფიქსიანი ზმნების წინაც.

3. -ა მავრცობი ხმოვანი უმეტეს შემთხვევაში (დასავლურ და ცენტრალურ ქართულში) ხელს უწყობს მიცემითი ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნებას. გამონაკლისს წარმოადგენს ქვემო ქართული, სადაც -ა ხმოვნით გავრცობილი ფუძეთანხმოვნის სახელები მიცემითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე იხმარებიან (პურა, კოვზა...).

4. დასავლურ და შიდაქართულ მეტყველებაში ნათესაობით ბრუნვაში დაყენებული მსაზღვრელი გავრცობილი ფორმით გვევლინება ინვერსიულ წყობაში (ბრიგადა მემინდვრეობისა, ხე-ტყე კნიაზისა...).

5. ბოლოხმოვნიან სახელებთან მოთხრობით ბრუნვაში -მა აქტიურად გამოიყენება იმავე პირობებში, რომელშიც გვხვდება -ა მავრცობი (მნიშვნელობა აქვს კონტექსტს).

6. ცენტრალურ და ქვემოქართულ მეტყველებაში -ვით(ა) თანდებულის სავრცობიანი ფორმა სახელს მართავს ნათესაობით ბრუნვაშიც (ვაშლისავითა, თავისავითა...).

7. ქართლისათვის დამახასიათებელია -ივ სუფიქსიანი ზმნისართების გავრცობა -ა ხმოვნით (ბადლივა, მარცხნივა..).

8. ქართულში (ჩვენი მასალებით) -ა ზმნური მავრცობი იშვიათად დასტურდება. აღნიშნული ფორმები სამეტყველო კოდთა გადართვის შემთხვევაზე უნდა მიგვანიშნებდეს (მაქსა, ვიბნევითა..). თუმცა ეს არ მიუთითებს იმაზე, რომ სხვა საილუსტრაციო მაგალითებში არ დადასტურდეს ეს მავრცობი.

9. ქართულში -ა და -ი მავრცობი ხმოვნები თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებთან ერთმანეთის პარალელურად იხმარებიან. ამავე ბრუნვებში აქტიურად გამოიყენება ი მავრცობი ხმოვანზე ფუძედაბლოებული საკუთარ სახელებთან (ჩიტკოსი, ქრისტოთი).

10. არაგვის ხეობის ქართულში ნანათესაობითარი მსაზღვრელი, თუ ის ბოლოუკვეცილი სახელისაგანაა მიღებული, ზოგჯერ -ი დართულადაც შეიძლება მოგვევლინოს (საყურ-ბეჭედი ოქროსი).

11. ქართული დიალექტის კილოკავებში -ი მავრცობი დაერთვის ზმნისართებსაც (დილითი, წინათი, აქეთი). ჩვენ მიერ მოპიებული საილუსტრაციო მაგალითებში დადასტურდა -ა და -ი მავრცობი ხმოვნის მონაცვლეობის შემთხვევები (ვერაფრითი / ვერაფრითა, მიხედვითი / მიხედვითა).

12. ქართულში -ა და -ი მავრცობებს ერთნაირი ფუნქცია აქვთ,

განსხვავებას გვიჩვენებს კილოკავების მიხედვით გავრცელების ადგილი. ვფიქრობთ, აღნიშნული შემთხვევები ანალოგიითა და უნიფიკაციის მიდრეკილებით უნდა აიხსნას.

დამოწმებული ლიტერატურა

ბეროზაშვილი 1967: ბეროზაშვილი თ., ნიკო ლომოურის ენა, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი (რუს. ენაზე). თბილისი, 1972.

გიგინეიშვილი 1951: გიგინეიშვილი ივ., ახალი ქართული სალიტერატურო ენა და ვაჟა-ფშაველა. გაზეთი „სახალხო განათლება“, №14, 15, 1951.

დადიანი 2017: დადიანი ე., ზმნური მავრცობი -ა ტაოურში. ჟურნალი ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. XXI. ქუთაისი, 2017.

ზურაბიშვილი 1972: ზურაბიშვილი თ., მავრცობი ა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში: ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, I. თბილისი, 1972.

იმნაიშვილი 1953: იმნაიშვილი გრ., არაგვის ხეობის ქართლური. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV. თბილისი, 1953.

იმნაიშვილი 1956: იმნაიშვილი გრ., ზორჯომის ხეობის ქართლურის თავისებურებანი. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII. თბილისი, 1956.

იმნაიშვილი (1) 1974: იმნაიშვილი გრ., ქართლური დიალექტი, I. თბილისი, 1974.

იმნაიშვილი (2) 1974: იმნაიშვილი გრ., ქართლური დიალექტი, II. თბილისი, 1974.

კახაძე 1953: კახაძე ო., ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV. თბილისი, 1953.

კობერიძე 1999: კობერიძე მ., სახელთა მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნის საკითხისათვის ფრონეს ხეობის ქართლურში: საენათმეცნიერო ძიებანი, IX. თბილისი, 1999.

კობერიძე 2006: კობერიძე მ., ზოგი ზმნიზედის ფორმისა და ფუნქციისათვის ფრონეს ხეობის ქართლურში. საენათმეცნიერო ძიებანი, XXII. თბილისი, 2006.

კობერიძე 2013 (1): კობერიძე მ., ემფატიკური ხმოვანი „ჭილ-ეტრატის იადგარში“. ქუთაისის ილია ჭავჭავაძის სახელობის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის წელიწდეული, V. ქუთაისი, 2013.

კობერიძე 2013 (2): კობერიძე მ., ემფატიკური ხმოვანი მეათე საუკუნის სასულიერო პოეზიაში. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის სამეცნიერო შრომების კრებული, №5. გორი, 2013.

მარტიროსოვი 1946: მარტიროსოვი არ., თანდებული ქართულში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I. თბილისი, 1946.

მარტიროსოვი... 1956: მარტიროსოვი არ., იმნაიშვილი გრ., ქართული ენის კახური დიალექტი. თბილისი, 1956.

მინჩხი 1946: იოანე მინჩხი, დასადებელნი წმინდისა აღდგომისანი: ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შემდგენელი სილ. ყუბანიეშვილი, თბილისი, 1946.

- ნოზაძე 1970: ნოზაძე ლ., ქართული დიალექტური მასალები. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVIII. თბილისი, 1970.
- სალარიძე 1978: სალარიძე თ., ალგეთის ხეობის ქართული. თბილისი, 1978.
- სარჯველაძე 1984: სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი. თბილისი, 1984.
- სომხიშვილი 1968: სომხიშვილი ვ., ქსნის ხეობის მეტყველება. ცხინვალი, 1968.
- უთურგაძე 2005: უთურგაძე თ., ზმნისართები -ით სუფიქსით. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, IX. თბილისი, 2005.
- ფუტკარაძე 2016: ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული, II. ბათუმი, 2016.
- დლონტი 1980: დლონტი ალ., ფილოლოგის ჩანაწერები. თბილისი, 1980.
- შანიძე 1973: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I. თბილისი, 1973.
- შარაშენიძე 1939: შარაშენიძე თ., „ვით“ თანდებული ქართულში. თსუ შრომები, X. თბილისი, 1939.
- ჩიქობავა 1942: ჩიქობავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბილისი, 1942.
- ჩიქობავა 1950: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I. თბილისი, 1950.
- ძიძიგური 1954: ძიძიგური შ., ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან. თბილისი, 1954.
- ძოწენიძე 1952-1953: ძოწენიძე ქ., ზემოიმერული კილოკავი: ქუთაისის ალ. წულუკიძის სახ. სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XI. ქუთაისი, 1952-1953.
- ძოწენიძე 1957: ძოწენიძე ქ., ზემოიმერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი: ქუთაისის ალ. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVII. ქუთაისი, 1957.
- ძოწენიძე 1961: ძოწენიძე ქ., ზემოიმერული კილოკავი (ჭიათურის მიმდებარე სოფლების მეტყველების მიხედვით). ქუთაისის ალ. წულუკიძის სახ. სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXIII. ქუთაისი, 1961.
- ძოწენიძე 1973: ძოწენიძე ქ., ზემოიმერული კილოკავი. თბილისი, 1973.
- ჭუმბურიძე 2016: ჭუმბურიძე ნ., მავრცობი ხმოვნები სალიტერატურო ქართულში და მათი ნაირსახეობანი დიალექტებში. წიგნში: გ. გოგოლაშვილი, ნ. შარაშენიძე, გ. ცოცანიძე, ნ. ჭუმბურიძე, თანამედროვე ქართული ენის მორფოლოგია, II. თბილისი, 2016.
- ჯორბენაძე 1989: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, 1. თბილისი, 1989.
- ჯორბენაძე 1995: ჯორბენაძე ბ., ქართველურ ენათა დიალექტები. თბილისი, 1995.
- ჯორბენაძე 1998: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, 2. თბილისი, 1998.